

Aleksander Naumow

Aniołowie w cerkiewnosłowiańskiej hymnografii

Rocznik Teologiczny 55/1-2, 67-89

2013

Artykuł został opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

Aniołowie w cerkiewnosłowiańskiej hymnografii

Angelologia prawosławia jest zasadniczo angelologią biblijną i patrystyczną. Należy brać pod uwagę fakt określania przez Pismo terminem מַלְאָכִים (mal'ach), ἄγγελος różnych desygnatów. Nasze starosłowiańskie tłumaczenia albo zachowują zapożyczenie „anioł”, albo też tłumaczą na „wysłannik” (cs. вѣстѣнникъ) – mamy więc z jednej strony Anioła jako nazwa samego Jahwe (Rdz 16, 7-13; 48,16), Anioła Przymierza na określenie Mesjasza (Ml 3,1)¹, nazwanie aniołem Mojżesza (Lb 20,16) oraz aniołów Kościołów (Ap 1,20; 2,1.8.12.18; 3,1.7.14), ale z drugiej strony mamy wysłanników, wysłańców, posłańców, posłów czy zwiastunów na oznaczenie proroków (Ag 3,13, Iz 33, 7), kapłanów (Ml 2,7), Jana Chrzciciela (Mt 11,10) lub jego uczniów (Łk 7,24), apostołów (Łk 9,52) czy aniołów klęski (Ps 78/77,49) i in. Ale podstawowe znaczenie tego słowa to, oczywiście, byty duchowe, nie posiadające ciała, różne od bytów materialnych. Są to rozumne i niematerialne duchy służebne. Ich istnienie jest osobowe i oczywiste. Szczególnie dobitnie podkreśla ich status Pan Jezus, gdy poucza sadyceuszy (Mt 22,30), kwestionujących rzeczywiste istnienie aniołów (Dz 23,8). Toteż nazwanie Boga Ojca Stworzycielem *wszystkich rzeczy widzialnych i niewidzialnych* jednoznacznie przywołuje także akt stworzenia aniołów, których Księga Nehemiasza (9,6, por. Łk 2,13) nazywa *wojskiem niebios*, a Księga Hioba (1,6; 38,7) *synami Bożymi*. Co do czasu pojawienia się aniołów egzegeci uważają, że ponieważ cały świat duchowy wyprzedził swym istnieniem

* Prof. dr hab. Aleksander Naumow jest pracownikiem Uniwersytetu Ca' Foscari w Wenecji.

¹ Zob. odpowiedni ekskurs ks. M. Petera w tomie *Księgi proroków mniejszych – Nahuma – Habakuka – Sofoniasza – Aggeusza – Zachariasza – Malachiasza. Wstęp – przekład z oryginału – komentarz* (= *Pismo Święte Starego Testamentu*, red. S. Łach, t. XII, cz. 2), Poznań 1968, s. 502-505.

świat materialny, to zostali oni powołani do istnienia aktem stworzenia nieba, a więc ich zaistnienie rozpoczyna dzieje bytów poza-boskich. Dobitnie podkreślił to św. Grzegorz z Nazjanzu, mówiąc, że boska Dobroć *najpierw wymyśliła moce anielskie i niebieskie, a ta myśl stała się czynem, spełnionym przez Słowo i wykończonym przez Ducha*².

Rozważając naturę aniołów teologowie prawosławni podkreślają ich duchowość, bezcielesność oraz fakt, że są oni doskonalsi od duszy ludzkiej, lecz jednocześnie w swej doskonałości ograniczeni – Psalmista podkreśla bowiem, że człowiek został uczyniony *niewiele mniejszym od istot niebieskich* (Ps 8,6), a Zbawiciel zaznaczył, że aniołowie nie wiedzą nic o Dniu Sądu (Mk 13,32). W kontekście ograniczoności aniołów przywołuje się także cytaty biblijne z listów św. Piotra (1 Ptr 1,12), św. Pawła (1 Kor 2,11; Hbr 17,9; Ef 2,10) i inne, ukazujące, że aniołowie nie mają pełnej wiedzy o Bogu, gdyż dzięki transcendencji istoty Bożej dostęp do niej jest niemożliwy także dla nich; nie wiedzą wszystkiego o sercu (wnętrzu) człowieka, nie znają przyszłości, nie rozumieją tajemnicy zbawienia i sami z siebie nie potrafią czynić rzeczy cudownych, nie mogą być jednocześnie w różnych miejscach³. Mimo ich bezcielesności człowiek postrzega je w formie, przez cielesne obrazy⁴, które są obrazami nie posiadającymi wymiarów, ponieważ anioł nawet postrzegany, nie zajmuje miejsca i nie może zostać ogarnięty. Porozumiewają się ze sobą samą myślą, ale używają języka (języków) i słuchu, a także muzyki (śpiewu), mimo że nieustanny śpiew chwały wydobywa się z ich *bezcielesnych warg i duchowych ust*. Zasadniczym zadaniem Mocy Niebiańskich jest oddawanie chwały Bogu (oglądają Oblicze Boga) i pośredniczenie między Bogiem i człowiekiem (czy szerzej – światem materialnym). Patrystyka i korzystająca z niej hymnografia i homiletyka podkreślają ich uczestnictwo w światłości i energii Bożej, nazywając je za św. Grzegorzem z Nazjanzu i Pseudo-Dionizym Areopagitą światłami drugimi, które świecą bezpośrednio, przyjąwszy boskie energie i tę uzyskaną światłość przekazują bytom materialnym, zwłaszcza wiernym. Jak zobaczymy dalej, hymny

² Św. Grzegorz z Nazjanzu, *Mowy wybrane*, Warszawa 1967: Mowa 45 (II na Święto Paschy), 5, s. 533.

³ Макариј, *Православно догматично богословије*, Први део, По 3. изд. Предео и гдегде допуно протосинђел Митрофан Шевич, Нови Сад 1895, §§ 46-50, с. 192-205; Вениамин (Милов), *Чтения по литургическому богословию*, Bruxelles 1977, s. 21-24 i in.

⁴ Św. Grzegorz z Nazjanzu, *Mowy wybrane*, Mowa 28 (*teologiczna II*), 31, dz. cyt., s. 309.

cerkiewne nazywają je *zwierciadłami Światła*, jego (*od*)*blaskiem*, *węglami rozżarzonymi przez zorzę boskości*, *plamieniami* roznoszącymi *ogień boskości*, *błyskawicami* itp. W ten sposób aniołowie pilnują wszystkich krańców ziemi, opiekują się pojedynczymi wiernymi, ich zgromadzeniami, narodami, państwami, są umocnieniem Kościoła i jednocześnie wzorem dla ludzi, by wyzbywali się cielesności i wznosili duchem/umysłem ku niebu.

Liczba mocy anielskich jest ogromna (Dn 7,10; Ap 5,11). Patrystyka i liturgika, a także biblistyka prawosławna, opierając się głównie na listach św. Pawła do Kolosan (1,16) i Efezjan (1,20) oraz św. Piotra (1 Ptr 3,22), zgodnie przyjmują istnienie dziewięciu chórów anielskich i ich podział na trzy triady. W tekstach źródłowych istnieje spora różnorodność nazw i podziału, choć za Pseudo-Dionizym Areopagitą katechetycznie przyjęto, że pierwsza, najwyższa triada to Serafini, Cherubini i Trony, druga to Panowania, Moce i Potęgi (Władze), zaś trzecia to Zwierzchności, Archaniołowie i Aniołowie. Ten dziewięcioczłonowy podział jest odwzorowywany przez Cerkwie słowiańskie (poza Bułgarską) i Rumuńską podczas proskomidii, kiedy to z trzeciej prosfory są wyjmowane cząsteczki za 9 kategorii (chórów) świętych (Jan Chrzyciel, prorocy, apostołowie; biskupi, męczennicy, mnisi; cudotwórcy, Joachim i Anna oraz autor odprawianej mszy, tj. Jan Chryzostom lub Bazyli Wielki), jednakże bez wspomnienia mocy anielskich. W tym samym momencie w Kościele Greckim wspomina się *powszechnych przywódców i Archaniołów Michała i Gabriela oraz wszystkie moce niebieskie*, a w Kościele unickim – *czcigodne bezcielesne moce niebieskie*⁵.

W liturgii wschodniej wielokrotnie daje się wyraz przekonaniu, że Aniołowie i ludzie tworzą jeden Kościół i że Bóg w jednakowym stopniu odbiera chwałę od jednych i od drugich. Najwyraźniej widać to podczas sprawowania Liturgii, którą nie bez kozery określa się jako *kosmiczną* lub *niebo na ziemi* (zob. modlitwy kapłańskie Małego wejścia, podczas śpiewania Trisagionu, po Wielkim wejściu; hymn śpiewany na liturgii uprzednio poświęconych darów przy przenoszeniu Najświętszego Sakramentu, hymn, przewidziany

⁵ Św. Jan Chryzostom, *Wybór pism. Modlitwy liturgiczne. Pisma o charakterze wychowawczym*. Tłum. H. Paprocki, W. Kania. Wstęp i oprac. H. Paprocki i A. Słomczyńska (=Pisma Starochrześcijańskich Pisarzy t. XIII), Warszawa 1974, s. 49. Problem jest głęboki, dotyczy bowiem pytania, czy Ofiara Pana Jezusa objęła także twory bezcielesne, zob. np. Авксентий (архим.), *Литургика*, ч. 1, Пловдив 2006, s. 267.

zamiast pieśni cheruwimskiej na Wielką Sobotę, modlitwy tuż przed kanonem eucharystycznym i in.).

Praktycznie każde nabożeństwo publiczne zawiera elementy angelologiczne, także tam, gdzie łączy się ono z pobożnością prywatną. Tu należą głównie codzienna modlitwa do mocy niebieskich (pochodząca z *wielkiego powieczerja*): *Wszystkie Moce Niebiańskie, święci Aniołowie i Archaniołowie módlcie się za nas, grzesznych* i modlitwy do Anioła Stróża – poranna *Święty Aniele, opiekunie niegodnej mojej duszy...* oraz wieczorna *Aniele Chrystusowy, stróżu mój święty, obrońco duszy i ciała mego...*

Do tej grupy zaliczyć też należy modlitwy do wszystkich mocy niebieskich, do archaniołów na każdy dzień tygodnia, do Anioła Stróża i inne, wśród których znajduje się znaczna ilość modlitw prywatnych i niekanonicznych, na czele z popularną (a przypisywaną Iwanowi IV) modlitwą apokryficzną do *Archaniola Michała, groźnego wojewody Mocy Niebieskich...* Osobnym zagadnieniem jest też cerkiewnosłowiańska twórczość akatystowa, poświęcona aniołom, która pozostaje w tej chwili poza naszym zainteresowaniem⁶.

W niniejszym opracowaniu omawiamy wyłącznie kanoniczne utwory hymnograficzne poświęcone mocom bezcielesnym i ich wodzowi – Michałowi, umieszczone w oktoichu (osmoglasniku, paraklityku), w triodach i minejach, a także związane z posługami i nabożeństwami prywatnymi, zwracając uwagę na utwory, powstałe wśród Słowian⁷.

⁶ Posiadamy bizantyński *Akatyst do archaniola Michała*, napisany w latach 40. XIV w. przez patr. Konstantynopola Izydora (Buchirasa). Jego cerkiewnosłowiański przekład pojawił się niebawem i znajdujemy go już w rękopisach z końca tego samego stulecia. Około 1522 roku *Akatyst* wydał drukiem w Wilnie wybitny ruski biblista i hymnograf – Franciszek Skoryna, dodając do przełożonego tekstu swoje pięć stichir oraz dwie modlitwy: Modlitwę nabożną do świętego Anioła, Stróża swego (po akatyście) i Modlitwę do Archaniołów, mówioną po kanonie; zob. *Franciszek Skoryna z Połocka. Życie i pisma*. Wybór tekstów, przekład i opracowanie M. Walczak-Mikołajczakowa i A. Naumow, (=Biblioteka Duchowości Europejskiej, 3), Gniezno 2007, s. 165-170. Kolejne cerkiewnosłowiańskie wydania wprowadzają do tekstu akatysty dość daleko idące zmiany, zwłaszcza w środowisku unickim, a został on poddany gruntownej przeróbce przez Innocentego (Borysowa), arcybpa chersońskiego (wyd. 1855). Pojawił się też *Akatyst do Anioła Stróża o. Filumena* (1864), przekład tzw. atoskiego *Akatystu do archaniołów Michała i Gabriela*, a niedawno napisano także akatysty do Archaniola Gabriela oraz Rafała. Chilendarską kopię akatystu do Arch. Michała z trzeciej ćwierci XVII w. (rękopis nr 96, k. 394^v-403^v) wraz z kanonem w tonie ósmym publikuje w swej cennej monografii M. Skowronek, „*Świat cały ma Cię za obrońcę*”: *Michał Archaniol w kulturze Słowian prawosławnych na Bałkanach*, Łódź 2008, s. 214-225.

⁷ Zob. ważną pracę Smiljki Gabelić: С. Габелић, *Циклус арханђела у византијској уметности*,

1. Nabożeństwa cyklu tygodniowego (oktoichowe)

Oktoich należy do podstawowych ksiąg liturgicznych Kościoła wschodniego, a jego stopniowe kształtowanie od VIII do XII wieku odzwierciedla dzieje bizantyńskiej i cerkiewnosłowiańskiej (a częściowo także gruzińskiej) poezji hymnicznej⁸. Według najnowszych badań, wskazujących na poważny wkład oryginalnej twórczości starosłowiańskiej w pierwotnym wariancie oktoicha, przyjmuje się, że pierwotny słowiański oktoich powstał w Bułgarii w kręgu uczniów św. św. Konstantyna-Cyryla i Metodego w ostatnich latach IX wieku. Pierwsze istotne zmiany w strukturze księgi wprowadzono w XI w. w Kijowie, zaś wiek XIV oraz teologiczne ożywienie na Athosie i w jego bałkańskich ekspozyturach przyniosło zasadniczą zmianę, wprowadzając nową, znacznie stabilniejszą redakcję księgi. Rękopisy południowo- i wschodniosłowiańskie wykazują znaczne różnice zarówno względem siebie jak i wewnątrz grup, można nawet powiedzieć, że do czasu pierwszych drukowanych wydań⁹ trudno znaleźć dwa identyczne pod względem treści kodeksy.

Już na najstarszym – palestyńskim – etapie formowania księgi, w VI wieku, hymnograficzny materiał nabożeństw niedzielnych był rozszerzany o materiał poszczególnych dni tygodnia. Wynikało to z konieczności rozwoju nowotestamentowej tematyki w nabożeństwach, by zbalansować, a z czasem i zdominować starotestamentową psalmodię (psalmy i kantyki). Początkowo w powstającej hymnografii na poniedziałek i wtorek dominowała tematyka pokutna, na środę – Krzyż, na czwartek – apostołowie, głównie Piotr i Paweł, na piątek – Matka Boska, a na sobotę – męczennicy i prorocy. W pierwszej

Београд 1991. Polskie przekłady tekstów liturgicznych, dokonane przez ks. H. Paprockiego, można znaleźć na stronie <http://www.liturgia.cerkiew.pl> (data dostępu: 10.11.2013).

⁸ Literatura przedmiotu jest ogromna, warto odesłać tu do monografii Marii Jowczewej (М. Йовчева, *Солунският Октоих в контекста на южнославянските октоихи до XIV в.*, (= Кирило-Методиевски студии кн. 16), София 2004). Por. też J. Szövérfy, *A Guide to Byzantine Hymnography*, 1-2, (=Medieval Classics: Text and Studies, 11-12), Mass. and Leyden, 1978-1979; H. Шеламанова, *Славяно-русский октоих (ненотирированный) XII-XIV вв.*, [w:] *Методические рекомендации по описанию славянорусских рукописей для Сводного каталога рукописей, хранящихся в СССР*. Вып. 2, Ч. 2, Москва 1976, s. 340-379.

⁹ Koniecznie dodajmy, że Oktoich jest jednym z czterech inkunabułów wytoczonych w Krakowie przez Szwajpolda Fiola (ok. 1491), a także został wydany na Cetinju w Czarnogórze, w 1494 r.; zob. np. E.Л. Немировски, *Почеци итампартства у Црној Гори (1492-1496)*, Цетиње 1996, s. 235-380. Na terytorium Rusi Moskiewskiej można mówić o normalizacji tekstu dopiero w drugiej połowie XVII w. po reformach patr. Nikona.

połowie IX w. w Konstantynopolu (działalność studytów, Józefa Hymnografa i in.) do pierwotnych tematów dochodzą nowe, i tak jako druga warstwa pojawiają się motywy, znane wcześniej z monastycznych nabożeństw nocnych, poświęconych też w księdze, zwanej paraklityk: w poniedziałek aniołowie, we wtorek Jan Chrzciciel, w czwartek św. Mikołaj, w sobotę wszyscy zmarli, podczas gdy hymnografia środy i piątku rozwijała tematykę pasyjną i maryjną, często misternie przeplecioną. Drugie tematy mają mniejszą ilość hymnów niż pierwsze, chociaż w niektórych wypadkach one zaczynają dominować, tak stało się przede wszystkim z czwartkiem (Mikołaj wysunął się przed Piotra i Pawła), ale również w poniedziałkowych i wtorkowych nabożeństwach nowe tematy znalazły się na planie pierwszym¹⁰.

Hymny poświęcone bezcielesnym mocom występują więc w ośmiu tekstowych blokach, przeznaczonych na każdy z ośmiu muzykalno-rytmicznych tonów. Ponieważ doba liturgiczna zaczyna się wieczorem, teksty są przewidziane na niedzielny wieczór (wieczernię/nieszpory) i poniedziałkowy poranek (utrenię/jutrznie) i przedpołudnie (Liturgia święta).

W części nieszporowej znajdujemy zatem grupę hymnów (stichiry) dedykowanych aniołom, po trzy na każdy ton, zamkniętą hymnem do Matki Boskiej¹¹. W części porannej znajduje się kanon – mozaikowa kompozycja, złożona z ośmiu ód (1 i od 3 do 9), z których każda zawiera dwa lub trzy tropariony, poświęcone aniołom i finalną strofę maryjną¹². W greckim tekście pierwsze litery poszczególnych strof układają się w informację o kolejnym numerze kanonu, a w pierwszym kanonie jest także ukryte imię Teofanes. Strofy maryjne w grupie stichir i w odach kanonu z reguły są związane z tematyką anielską, najczęściej odnoszą się do Zwiastowania. Na liturgii św., w czasie śpiewania *blogosławieństw*, wśród wstawianych sześciu lub siedmiu troparionów jeden w każdym tonie jest poświęcony aniołom. W poniedziałkowym cyklu oktoicha znajduje się zatem około

¹⁰ Zob. tu prace O. Kraszeninnikowej (O. Крашенинникова, *Октоих и Параклит*, [w:] *Герменевтика древнерусской литературы*, Сб. 6, ч. 2, Москва 1992, s. 398-406; oraz *К истории формирования седмичных памятей Октоиха*, [w:] *Богословские труды*, 32, Москва 1996, s. 260-268 czy najnowszą książkę: Св. Кулумджиева, *Ранните осмогласници. Извори, богослужение и певчески репертоар (По ръкописи до XIII век)*, София 2013 i in.

¹¹ Dalej w pracy podaję skrót stich. i arabski numer oznaczający kolejny ton.

¹² Skracam podając przed literą K numer porządkowy kanonu, a po literze K numer ody i kolejny troparion w odzie (np. 3K4.1 znaczy kanon 3. tonu, oda 4, troparion 1).

półtorasta hymnów poświęconych bezpośrednio aniołom. W tradycji bizantyńskiej i italo-greckiej są także inne hymny, które nie weszły do słowiańskiej liturgii i nowszych ksiąg liturgicznych; lecz można zauważyć, że pod względem idei i obrazowania nie wnoszą one żadnych nowości w porównaniu z hymnami, znajdującymi się w oficjalnym obiegu¹³. Warto dodać, że w rękopisach słowiańskich trafiają się też hymny bez wzorca greckiego, przynajmniej niektóre z nich są dziełem starsłowiańskich twórców, w tym na pewno św. Klimenta Ochrydzkiego¹⁴.

Również biblijne czytania poniedziałkowej liturgii są związane z aniołami. Przed czytaniem Listu św. Pawła i przed Komunią św. wygłasza się stych psalmy 103/104,4: *Czynisz z aniołów twoich wichry*¹⁵, *a ze sług twoich ogień palący*¹⁶. Jako pierwsze czytanie jest przewidziany chrystologiczno-angelologiczny fragment z Listu do Hebrajczyków 2,2-10. Przed Ewangelią stychy na alleluja: *Chwalcie go, wszyscy aniołowie jego!* oraz *Chwalcie go, wszystkie wojska*¹⁷ *jego!* (Ps 148,2). Lekcja Ewangelii – przypowieść o kąkolu i aniołach jako żeńcach, według św. Mateusza 13,24-30 i 36-43, może też być wg św. Łukasza 10,16-20, o spadającym z nieba szatanie.

Stosunkowo powszechnie się przyjmuje, że autorem kanonów poświęconych aniołom jest Teofan(es) zwany Graptos, co znaczy napiętnowany, naznaczony, ponieważ – podobnie jak jego starszy brat Teodor – na czole miał wytatuowany przez ikonoklastów obraźliwy wiersz szydzący z obrazów świętych i ich zwolenników¹⁸. Pochodzili oni z Palestyny, śluby zakonne złożyli w Ławrze św. Sawy Uświęconego i zostali wysłani przez patr. Jerozolimskiego Tomasza I do cesarza Leona V, by powstrzymać usankcjonowane ponownie w 815 r. niszczenie ikon. W Konstantynopolu bracia byli więzieni

¹³ Tu wchodzi cykl ośmiu kanonów autorstwa św. Józefa Sycylijszyka (Hymnografa), zachowany w greckich kodeksach w podrzymskim opactwie Grottaferrata, zob. М. Йовчева, *Солунският Октоих...*, dz. cyt., s. 116.

¹⁴ И. Добрев, *Климентовото химнографско творчество и Октоихът*, [w:] *1080 години от смъртта на св. Наум Охридски*, София 1993, s. 107-123; М. Йовчева, *Солунският Октоих...*, dz. cyt., s. 23-26.

¹⁵ По ес: духи, *duchy*.

¹⁶ Tak u ks. Wujka, i tak też w Hbr 1,6. Tekst hebrajski i nowsze idące za nim przekłady odwracają znaczenie – to z duchów/wichrów Pan czyni anioły, a z ognia/błyskawic swoje sługi.

¹⁷ По ес: сили, *moce*.

¹⁸ Nie należy go mylić z Teofanese Wyznawcą, również więzionym, torturowanym i zesłanym przez ikonoklastycznego cesarza Leona V Armeńskiego. Zmarł on 12 marca 818 r., jest autorem słynnej kroniki *Chronographia*, obejmującej lata 284-813.

i torturowani, wreszcie zesłani. Teodor zmarł na wygnaniu 27 grudnia 840 r., natomiast Teofan powrócił w 842 z wygnania, doczekał przywrócenia w dniu 11 marca 843 r. kultu obrazów i wkrótce został biskupem nicejskim. Zmarł 11 października 847 roku, pozostawiwszy po sobie bogatą twórczość, przede wszystkim hymnograficzną – przypisuje mu się około 145 kanonów. Prawdopodobnie też pozostałe hymny (na wieczerni i na liturgii św.) są jego autorstwa, chociaż absolutnej pewności być w tym wypadku nie może. Na pewno jednak wszystkie one powstały w pierwszej połowie IX wieku, w okresie kształtowania się podstawowych bizantyńskich ksiąg liturgicznych, nosząc pewne ślady kontrowersji teologicznych tej epoki.

Stworzenie aniołów

Zostały one stworzone z niebytu umysłem boskim (ton 3, stichira 1, 1K) przed stworzeniem świata widzialnego. Życie czerpią od Pierwszego Życia, uczestniczą w Pięknie i Dobru, są świadkami odwiecznej chwały i mądrości. Bóg je pomyślał jako naczynia, w których umieszcza swoją nieskończoną dobroć i chwałę, jako zwierciadła, odbijające Jego chwałę. Pozostają one w bezpośrednim kontakcie ze Źródłem, strzegą Tajemnicy Boskości, same jej jednak nie znając.

Natura aniołów

Są bezcielesne i nieśmiertelne, bezkształtne (amorficzne) i niematerialne, nie podlegają zepsuciu. Przyjmując kształt widzialny zachowują czystość i nie zmieniają natury. Stoją stale przed tronem Bożym, opromieniane stamtąd światłością, wiecznie ją w sobie i ze sobą nosząc. Są, zgodnie z twierdzeniami Pseudo-Dionizego, światłami drugimi, zwierciadłem Światłości (1K), jej (od)blaskiem, węglami rozżarzonymi przez zorzę boskości, nasycone światłością w bezpośrednim kontakcie, płomieniami roznoszącymi ogień boskości, błyskawicami, świetlistymi obłokami, które przejmują trój-słoneczny blask boskości. Tak ta światłość Boża, która jest skryta w niepoznawalnej naturze Boga, objawia się za pośrednictwem aniołów; są one strugami i potokami Łaski, światłami, które, zgodnie z wizją proroka Ezechiela, „nie odwracały się, gdy chodziły, ale każde przed obliczem swoim chodziło” (Ez 1, 9; свещы соображающыяся: K3). Wiążę miłości między aniołami służy także przelewaniu blasku boskiego z jednych na drugie. Są też

wzorem pokory i wszechoddania. Uzyskują podobieństwo do odwiecznego Dobra, bowiem Stwórca udziela im boskich cnót. Duch Święty, wychodząc od Ojca, buduje i umacnia anioły niezmiennymi łaskami boskości i kieruje nimi. Dzięki stałemu działaniu Ducha anioły są stateczne, niewzruszone, tj. niepodatne na pokusy i zło.

Drugą obok uczestnictwa w światłości charakterystyką aniołów jest kontemplacja umysłowa i postrzeganie niematerialnym wzrokiem Pierwszego Umysłu.

Wizje i objawienia

W kanonie szóstym hymnograf powołuje się na biblijne objawienia i wizje anielskie:

- Izajasza – dotyczy ona przede wszystkim serafinów i trójświętego hymnu oraz oczyszczenia ust rozżarzonym węglem (Iz 6,1-8), ale także tronu cherubinów (37,16);
- Daniela – mnóstwo aniołów przed Starowiecznym¹⁹: „Tysiąc tysięcy służyło Mu, a po dziesięć tysięcy krok sto tysięcy stało przed Nim” (Dn 7,10);
- Jakuba – zawierająca opis śnionej przez praojca drabiny, po której wstępowały i zstępowały anioły Boże (Rdz 28,12)²⁰;
- Elizeusza – dość rzadki i specyficzny obraz, kiedy prorok, żeby uniknąć pojmania przez syryjskich wysłanników zostaje otoczony końmi i wozami ognistymi (4/2 Krl 6,17) i zostaje w ten sposób uratowany; miejsce to od dawna posiada interpretację angelologiczną; tu konkretnie bizantyński hymnograf prosi Boga, by ochronił Kościół w ten sam sposób jak Elizeusza;
- Dawida – jest to wizja Anioła śmierci, karzącego mieczem Pańskim i morem Izraela (1 Krn 21, 12-30).

Funkcje

Anioły przenoszą Światłość, Dobro, spełniają Słowo i Wolę Boga, obcując z Jego Chwałą i służąc Jej. Nieustannie zanoszą Mu bezcielesnymi głose

¹⁹ *Starowieczny* z wizji Daniela jest jednym z nielicznych obrazów Boga Ojca dopuszczalnych w prawosławiu, nawet w ikonografii.

²⁰ Drabina Jakubowa jest jednym z najważniejszych symboli maryjnych, dotyczących Wcielenia, przeto obecność aniołów w Jakubowej wizji implikuje znaczenie aniołów przy kolejnych etapach zbawczego działania Boga.

i ognistymi językami śpiew chwalebny.

Hymnograficzny cykl wskazuje kilka innych momentów:

- Zdziwienie aniołów, że Chrystus żyje na ziemi razem ze śmiertelnymi ludźmi i w ludzkiej postaci;
- Wniebowstąpienie: anioły otwierają bramy nieba dla wstępującego Jezusa (2K7.2), natomiast świetlista biel szat aniołów zesłanych do apostołów (Dz 1,10-11) zapowiada paruzję – ponowne przyjście Jezusa Chrystusa²¹;
- Zmartwychwstanie: szaty aniołów²² głoszących radosną nowinę niewiastom odbijają blask niestworzonej chwały i boskości (4K5.2);
- Paruzja: gdy Jezus „przyjdzie w chwale sądzić żywych i umarłych” to ukaze się w otoczeniu aniołów.

Anioły a ludzie

Rodzaj ludzki jest zbawiany przez Boga dzięki asyście i kierownictwu (cs. приставление) aniołów. One są najlepszymi pośrednikami między ludźmi i Panem Bogiem, są strażnikami zbawienia dla prawowiernych (хранители спасения благочестивыхъ – 3K4.2). Obchodzą cały okrąg ziemi, wszędzie roznoszą i pielęgnują łaski udzielane przez Boga. Otrzymane od Trójcy Św. światło anioły przekazują ludziom według zasług czystości serca. Ta przekazana z góry światłość jest jedyną szansą na uniknięcie (pozbycie się) mroku nieumiejętności i tylko ona może doprowadzić do wiecznej światłości i pozwolić ludziom, w towarzystwie aniołów, na ostateczną przemianę natury na świetlistą (ton 2, stichiry 1-3). Anioły odpędzają mroczną ciemność *biesów* i odsłaniają perspektywę zbawczą, dlatego są pomocą w walce ze złem/Złym i gwarantami zbawienia. Ludzie są wezwani do ich naśladowania. Męczennicy i pustelnicy są już do aniołów podobni.

Anioły a Kościół

Bóg stworzył Kościół na wzór nieba: tak jak ono (міръ оумный) jest ozdobione aniołami, tak Kościół jest zorganizowany i ozdobiony na jego wzór.

²¹ Tematyka angelologiczna w liturgii Wniebowstąpienia zasługuje na dogłębną analizę, tu tylko wskażemy fundamentalne znaczenie Ps 23/24,7-10, Ps 46/47,6-10; por. też Iz 62,10-63,9.

²² Liturgia wschodnia bazuje zarówno na przekazie Mateusza (28,2-7) i Marka (16, 5-7) o jednym aniele, jak i Łukasza (24,4-8) o dwóch aniołach przy pustym już grobie Zmartwychwstałego. Rola aniołów przy Zmartwychwstaniu zasługuje na osobne studium.

Kościół prosi Boga o posłanie anioła pokoju, który przyniesie słodycz niebiańskiej światłości, ochroni trzodę, pozwoli zachować mądrą wiarę i zlikwidować wszystkie herezje (1K9.2). W innym miejscu (4K) do zbawienia Kościoła Bóg ma posłać hufy aniołów, one są jego umocnieniem i sprawują nad nim nieustanną opiekę: „Do chórów bezcielesnych Kościół Twój upodobniony przez naśladowanie cnót pokaż teraz, o Chryste, otaczając aniołami trzodę swoją” (8K9.1). One są w stanie ukrócić pychę bezbożnych pogan i przynieść pokój światu i Kościołowi.

Poszczególne chóry anielskie

Wielookie serafiny są „organami mądrości boskiej”, objawiają najczystsza tajemnicę teologii i nauczają prawidłowej interpretacji idei trynitarniej (ton 1, stichira 3; 1K4.2; 3K5.3).

Sześcioskrzydłe cherubiny zakrywają świętymi i jaśniejącymi skrzydłami swoje oczy, nie śmiąc patrzeć wprost na boskie oblicze (7K).

Michał i Gabriel

Z imienia są wymienieni tylko w 5K9.1 oraz w kanonie 8, jako naczelna para, strzegąca wszystkich krańców ziemi. Arch. Gabriel pojawia się kilkakrotnie w hymnach maryjnych, zamykających każdą odę, głównie w związku ze Zwiastowaniem. To jednak Maryja jest wyższa nad serafiny, to Ona cuda czyni na ziemi swą „dziewiczą światłością”, jest piękniejsza niż krasne anioły, które Jej służą i opiewają Ją. Przytoczmy tu optymistyczny hymn z oktoichu (ton 3, stichira 2):

Wielka jest Twoich aniołów siła, o Chryste,/ bezcielesnymi będąc obie-
gają wszak ziemię,/ ochraniając Kościoły mocą otrzymaną, Panie, od Ciebie/
i do Ciebie się modlą za świat cały.

2. Nabożeństwa cyklu wielkopostno-paschalnego (triodnego)

Na okres przygotowania do Wielkiego Postu, samego Wielkiego Postu, Wielkiego Tygodnia, Wielkanocy i okresu po Passze w liturgii wschodniej stosuje się księgi, zwane u Słowian „triod”, postny i kwietny, podczas gdy Grecy termin ‘triod’ rezerwują na okres postu, zaś teksty paschalne gromadzą

w księdze zwanej Pentekostarion. Różnica występuje także w podziale materiału, Słowianie triod postny kończą 40. dnia postu, w piątek szóstego tygodnia, a Sobotę Łazarza, Niedzielę Palmową (inaczej Kwietną, i stąd nazwa²³) i Wielki Tydzień włączają do tomu paschalnego, Grecy tom paschalny zaczynają na samą Wielkanoc.

W dziejach formowania triodów wyróżnia się trzy etapy²⁴: pierwszy od V w. do początku wieku IX, z dominacją twórczości palestyńskiej, syryjskiej; drugi obejmuje IX wiek, kiedy to w konstantynopolitańskim klasztorze Studion w kręgu Teodora Studyty księga przyjmuje swój zasadniczy kształt i trzeci, od X do XV w., kiedy powszechnym staje się podział na dwie części, wypracowana forma się umacnia, ulegając niewielkim już tylko uzupełnieniom i następuje jej stopniowa petryfikacja, do której przyczyniła się dominacja typikonu jerozolimskiego, a z czasem także wydania drukowane, poczynając od krakowskich druków Sz. Fiola²⁵.

Słowiański przekład powstał zapewne jeszcze w końcu IX w., wzbogacony o liczne utwory oryginalne, na czele z imponującym cyklem 35 kanońców Konstantyna Presławskiego.

Anioły pojawiają się w licznych hymnach na Zmartwychwstanie i na Wniebowstąpienie, skąd przenikają także do liturgii niedziel zwykłych, pozostającej w paschalnym kręgu semantycznym. Z ważniejszych użyć wymienić można potwierdzoną biblijnie obecność (arch)anioła (Gabriela) w Ogrodzie Getsemani, anioł(y) przy pustym Grobie, anioły podczas Wniebowstąpienia, a także w scenie Zstąpienia do otchłani. Podnosi się też rolę (arch)anioła (Michała) w hymnach Niedzieli o paralityku, jako tego anioła,

²³ Coraz częściej używa się określenia „kwiecisty”. Chodzi o bałkański zwyczaj noszenia kwiatów w procesji tego dnia. Ponieważ na północy kwiaty były o tej porze roku rzadkością, powstała Niedziela Wierzbna czy Wierzbowa. W polskiej slawistyce dominuje nazwa „triody” w rodzaju męskim, pod wpływem języka bułgarskiego i serbskiego, ale dopuszcza się też termin w rodzaju żeńskim, jak w językach wschodniosłowiańskich.

²⁴ Najważniejsze prace to: И. Карабинов, *Постная триодъ. Исторический обзор ея плана, состава, редакций и славянских переводов*, Санкт-Петербург 1910; М. Момина, *Постная и Цветная триодъ*, [w:] *Методические рекомендации по описанию славяно-русских рукописей для Сводного каталога рукописей хранящихся в СССР*, вып. 2, ч. 2, Москва 1976, s. 389-419; Г. Попов, *Триодни произведения на Константин Преславски*, София 1985 (=Кирило-Методиевски студии 2).

²⁵ Zob. M. Wronkowska-Dimitrowa, *Triod kwietny z krakowskiej oficyny Szwajpolta Fiola (1491 r.: studium filologiczno-językowe pierwszego cyrylicznego triodu drukowanego)*, Wyd-goszcz 2010.

który schodził do Sadzawki Owczej. Problematyka ta wymaga jednak osobnego studium.

3. Nabożeństwa cyklu rocznego (minejnego)

Historia powstania minei jest na grecko-słowiańskim Wschodzie nieco podobna do poprzednich dwóch ksiąg. Formuje się stopniowo od VI wieku, pierwsza bardziej skodyfikowana redakcja powstaje pod wpływem rytu studyjskiego, druga dostosowuje się do późniejszych nieco liturgicznych dyspozycji palestyńskich, choć można nawet w tradycji słowiańskiej, nie mówiąc już o starszych, odnaleźć ślady redakcji przedstudyjskich. Częścią składową tych ksiąg są oficja (służby), które stanowią formularz nabożeństw na każdy dzień święta czy wspomnienia. Podstawowym wariantem minei jest tom poświęcony poszczególnemu miesiącowi, ale są też antologie, tzw. mineje święteczne, gdzie znajdują się wybrane oficja²⁶. Są również formularze ogólne dla poszczególnych typów świętych (mineja ogólna), zbliżające się poziomem ogólności do hymnów oktoicha. Należy pamiętać, że oprócz osobnych czterech dni, poświęconych archaniołom Michałowi i Gabrielowi motywika anielska ma istotne znaczenie w nabożeństwach na Boże Narodzenie i Chrzest Pański (także w utworach pisanych na te święta przez Klimenta Ochrydzkiego), na Zwiastowanie, na Poczęcie i Zaśnięcie NMP, na Narodziny Jana Chrzciciela i in.

Nas tu interesują przede wszystkim nabożeństwa na 8 listopada (arch. Michała i wszystkich mocy niebiańskich) i na 6 września (wspomnienie cudownej interwencji arch. Michała w miejscowości Chony koło Hieropolis

²⁶ Zob. np. С. Кожухаров, *Минеи*, [w:] Кирило-Методиевска енциклопедия, т. 2, s. 679-681 i podana tam najważniejsza literatura. Badania nad minejami, nad kształtowaniem się typów tej księgi w Bizancjum, przenikaniem do Słowian, wkładem oryginalnych utworów Słowian jeszcze od czasów św. Metodego należą do najważniejszych w paleoslawistyce i liturgice historycznej. Zob. też podsumowujący ostatnie dziesięciolecia badań i odkryć tom referatów, przygotowany przez K. Stanczewa i M. Jowczewą z wyczerpującą bibliografią: *La poesia liturgica slava antica/Древнеславянская литургическая поэзия*, XIII Congresso Internazionale degli Slavisti (Lubiana, 15-21 Agosto 2003). Blocco tematico 14. *Relazioni*, AIS: Roma-Sofia 2003, a przede wszystkim fundamentalne studium K. Stanczewa *Поэзия в древнеславянском литературном пространстве*, [w:] К. Станчев, *Исследования в области средневековой литературы православного славянства*, (=Krakowsko-Wileńskie Studia Slawistyczne 7), Kraków 2012, s. 83-140.

oraz na 26 marca i 13 lipca (ku czci arch. Gabriela, zasadniczo takie samo w oba te dni).

Michał

a) 8 listopada

Święto zostało ustanowione w IV wieku i przypada na dziewiąty miesiąc marcowego roku, by w ten sposób uczcić wszystkie dziewięć chórów anielskich²⁷. Mimo że imię arch. Michała znajduje się w nazwie święta²⁸, dzień jest poświęcony wszystkim mocom bezcielesnym i jest określany jako synaksa, zgromadzenie, (сънѣмъ, сонм, снем; съборъ, собор). U podstaw tego rozumienia jest przekonanie egzegetów, że „hetman wojska Pańskiego”, który objawił się Jozuemu pod Jerychem (Joz 5,13-16)²⁹ to właśnie Michał, którego imię jako opiekuna ludu izraelskiego pojawia się w Księdze Daniela (10,13.21; zob. też pełne eschatologicznego sensu Dn 12,1n.). W praktyce egzegetycznej i homiletycznej przyjęło się zresztą nazywanie niemal każdego bezimiennego anioła, występującego na kartach Pisma Świętego imieniem Michała³⁰.

Bizantyńskie oficjum na to święto należy do najstarszej warstwy minei. Stary słowiański przekład jest zachowany w XI-wiecznym rękopisie³¹, co wskazuje, że oficjum to sięga korzeniami początków formowania się obchodu święta. Z czasem, wraz ze zmianami praktyki liturgicznej na

²⁷ Należy pamiętać, że niektóre sekty gnostyckie czyniły z kultu aniołów swoistą konkurencję dla kultów chrześcijańskich, wystarczy przypomnieć Kol 2,18 i 35 kanon synodu laodycyjskiego.

²⁸ W licznych tekstach rękopiśmiennych obok Michała występuje też Gabriel, tak jest np. w niektórych żywotach krótkich, tak zwanych prologowych i niektórych minejach.

²⁹ Jest jedno z trzech starotestamentowych czytań na nabożeństwie wieczornym ku czci aniołów, np. 8 listopada.

³⁰ M.in uratowanie Hagar na pustyni, ofiara Izaaka, epizod z Balaamem i oślicą, pomoc Gedeonowi przy zrzuceniu jarzma Madianitów, zapowiedź narodzin Samsona, pomoc Elia-szowi, uratowanie młodzieńców w piecu babilońskim, przeniesienie Habakuka z posiłkiem do Daniela w jaskini lwów i wiele innych.

³¹ И.В. Ягич, *Служебная миней за сентябрь, октябрь и ноябрь в церковнославянском переводе по русским рукописям 1095-1097 г.*, Санкт-Петербург 1886, s. 321-329. Rękopis z 1097 r. znajduje się w Rosyjskim Państwowym Archiwum Akt Dawnych w Moskwie (zbiór nr 381, sygnatura nr 91). Grecki tekst [w:] *Analecta hymnica graeca e codicibus eruta Italiae inferioris*. I.Schirò consilio et ductu edita. Vol. 3. *Canones Novembris*. A. Kominis collegit et instruxit, Roma 1972, s. 208-219. Zob. też H. Rothe, *Incipitarius liturgischer Hymnen in ost-slavischen Handschriften des 11. bis 13. Jahrhunderts*, t. 1. Paderborn 2008, s. 331, nr 3570.

Wschodzie, oficjum uległo rozszerzeniu i zgodnie z przepisami typikonu jerozolimskiego młodszego składu się z dwóch wieczerni i jutrzni³². Mała wieczernia wykorzystuje trzy stichiry z oktoicha (ton 1), dodaje jednak jedną (na Chwałę), skierowaną bezpośrednio do Michała, tradycyjnie nazywając go w niej wodzem mocy niebieskich, stojącym u tronu Bożego i oświecanego Światłem nieustannie stamtąd bijącym, z błaganiem o uratowanie nas z mgły namiętności i o oświecenie. Inne stichiry tej części oficjum (tzw. na stichownie) podkreślają wstawiennictwo i opiekę aniołów nad ludźmi, wskazując na ich amorficzność i niematerialność. Wielka wieczernia zawiera kilkanaście nowych hymnów, z których część jest poświęcona Mocom w ogóle, ale kilka dotyczy osobno Michała i osobno Gabriela. Przy Michale, oprócz zwykłych informacji o przewodzeniu wojsku niebiańskiemu, śpiewaniu trójświętej pieśni i bezgranicznym poddaniu woli Bożej, znajdujemy informacje o ognistym kształcie, o pięknym wyglądzie i o uzdrowieniach dokonywanych w świątyni (świątyniach), jemu dedykowanych. Ta uzdrowicielska funkcja Michała stanowi określone *novum* w jego odbiorze, zbliżając go do kultów lekarskich (anargirów), jak Kosma i Damian, Zenobiusz i Zenobia, Cyr i Jan oraz inni³³. Ważne jest trzecie czytanie starotestamentowe (Iz 14,7-20) o zwycięskim zstąpieniu do otchłani i o zwyciężeniu Lucyfera. Na jutrzni stichiry – i te ogólne, i te poświęcone Archaniołowi, autorstwa różnych bizantyńskich twórców – nie wnoszą nowych elementów, podkreślając stworzenie ognistych bytów anielskich Słowem Bożym i ich udział pod wodzą Michała w wiecznej adoracji, przyjmowanie świetlistej energii, wstawiennictwo u Boga za powierzonych im ludzi, także w godzinie śmierci, oraz pewną ochronę przed złymi mocami. Zasadniczą część porannej kompozycji zajmują dwa kanony, oba w tonie ósmym; pierwszy, palestyńskiego hymnografa z VIII w. Jana Mnicha ma w greckim oryginale wbudowany akrostych, drugi, choć u Słowian przypisywany temuż Janowi, jest autorstwa Klemensa Studyty z IX w. Ponad pięćdziesiąt troparionów poświęconych jest różnym aspektom mocy niebieskich, znaczna część mówi o Gabrielu, część o Michale, niektóre

³² Np. *Минея ноябрь*, ч. 1, Издание Московской Патриархии, Москва 1980, s. 213-236.

³³ Uzdrowicielskie funkcje arch. Michała uwykuły już liczne fundacje św. Konstantyna Wielkiego w Konstantynopolu i okolicy, ale także we Frygii i w Bitynii. Związane były one z uzdrowieniami w Sadzawce Owezej po zstępowaniu do niej anioła wg Jn 5,4.

o obu archaniołach. Z biblijnego materiału wspomina się tu zjawienie się Michała Jozuemu i Gabriela Zachariaszowi, zaś Anioł zatrzymujący Balamę, wyzwalający Piotra z więzienia, Anioły, które zjawiły się u Abrahama i u Lota, u Tobiasza i w piecu ognistym pozostały bez imienia. Przywołał też hymnograf wizje anielskie u Ezechiela i u Daniela. Nowym elementem jest rozszerzenie pomocy Michała i Gabriela na podróżujących i potrzebujących pomocy, w czym upodobniają się do kultów wspomóżycieli, takich jak św. Mikołaj i inni.

Michał – hetman wielki mocy niebiańskich./ pierwszy pośród chórów
 sług boskich./ dziś nas na święto przyzywa./ a zawsze nam towarzyszy/
 i chroni przed wszelką pokusą diabelską...³⁴

Podobnie jak w przypadku pozostałych typów ksiąg liturgicznych również tutaj na samym początku formowania minei w ostatnich dziesięcioleciach IX i na samym początku X wieku do materiału bizantyńskiego dodawano nowe utwory słowiańskie.

Jakiś anonimowy hymnograf ułożył wtedy osobne nabożeństwo na dzień 8 listopada, poświęcając je niemal wyłącznie Michałowi. Utwór ten wprowadził do obiegu naukowego E. Wiereschczagin³⁵, cieszy się on wielkim zainteresowaniem uczonych³⁶. Nabożeństwo zachowało się w kilku minejach, przy czym najpełniejszy z nich znajduje się na kartach 34^v-45^v w tzw. Skop(ij)skiej minei

³⁴ Początek drugiej stichiry na litii, pióra Arseniusza.

³⁵ Е.М. Верещагин, *Архистратига поѣж свѣтъло... Древнейшая служба архангелу Михаилу*, [w:] *Folia Slavistica. Рале Михайловне Цейтлин*, ред. Г.В. Венедиктов, А.Ф. Журавлев, В.С. Ефимова, Москва 2000, s. 13-29. Przy tej okazji zwraca się uwagę, że prawdopodobnie św. Metody na chrzcie św. otrzymał modne wówczas imię Michał.

³⁶ Zob. przede wszystkim M. Skowronek, „*Świat cały ma Cię za obrońcę*”..., dz. cyt., s. 106-110, 209-213 (publikacja tekstu); М. Йовчева, *Анонимният Канон за Архангел Михаил с предполагаем непреводен произход*, [w:] Црквене студије. Годишњак Центра за црвене студије, VI, Ниш 2009, s. 203-214; Л. Матейко, *К вопросу об образце канона св. архангелу Михаилу Константина Преславского*, [w:] *Пѣние мало Георгию. Сборник в чест на 65-годишнината на проф. дѣн Георги Попов*, ред. М. Йовчева, И. Добрев, А. Турилов, Е. Трайчев, София 2010, с. 67-74; А.М Пентковский, *К истории славянского богослужения византийского обряда в начальный период (кон. IX–нач. X в.): два древних славянских канона архангелу Михаилу*, [w:] *Богословские труды*, 43–44, Москва 2012, s. 401–442. E. Wiereschczagin dopuszcza autorstwo św. Konstantyna Cyryła; M. Jowczewa, idąc za pomysłem Kożucharowa, skłania się ku autorstwu św. Nauma; A. Pientkowskij twierdzi, że kanon w tonie drugim wyszedł spod pióra św. Klimenta, a kanon Konstantyna w tonie ósmym jest wzorowany na nim, zaś oba powstały na odnowienie cerkwi Arch. Michała w klasztorze Nauma na brzegu Ochrydu między 905 a 916 rokiem.

z XIII w.³⁷. Kanon, składający się z ośmiu pieśni, zawiera po trzy (IX pieśń nawet cztery) tropariony, strofę trynitarną i strofę maryjną w każdej, a po kanonie odesłanie do trzech stichir oktoicha, trzy stichiry własne i jeden *sedalen*. M. Jowczewa wskazuje ponadto, że utwór znajduje się nie tylko w minejach, lecz część hymnów występuje także w oktoichu (np. w. w rękopisie z Bibliotece Narodowej im. św.św. Cyryla i Metodego w Sofii, nr 172 z XIV w.). Wiele uwagi badaczy przyciągnął skrócony wariant kanonu, odkryty w staroruskim rękopisie z XI/XII wieku, zwanym *Księgą Illi*, będącym odpisem południowosłowiańskiego protografu, gdzie znajdujemy po dwa tropariony w każdej pieśni³⁸. Dla kanonu i końcowych strof kompozycji nie znaleziono greckich odpowiedników, więc ich słowiańskie pochodzenie jest niemal pewne.

W tej samej Skop(ij)skiej minei, przepleciony z powyższym, znajduje się jeszcze jeden oryginalny utwór słowiański ku czci archanioła Michała na dzień 8 listopada, którego autorem jest Konstantyn, utożsamiany z pierwszym słowiańskim biskupem stołecznego Presławia³⁹. Wprowadził on do swego utworu biegnący przez wszystkie strofy akrostych: *Opiewać się godzi archistratega, Konstantyn*. Ten utwór jest przeznaczony na ton ósmy i ma tradycyjną budowę ośmiu (I, III-IX) ód, po trzy⁴⁰ tropariony i finalnej strofie maryjnej w każdej z pieśni. Z wyjątkiem sześciu strof, skierowanych bezpośrednio do Pana Boga, ale pozostających w związku z aniołami, prawie wszystkie pozostałe tropariony są poświęcone arch. Michałowi; trzy razy jest wspomniany obok Michała także arch. Gabriel (VI.2; VII.2; VIII.3). Z materiału biblijnego znajdujemy tu w I.3 aluzję do 4/2 Krl 19,35-36 (por. paralelny tekst u Iz 37,36), w V.1 i VI.1 odwołanie do eschatologicznej wizji Daniela z rzeką ognistą i mnóstwem służących *archaniołów* (7,10), w V.2 – do sporu

³⁷ Reprodukacja: <http://193.200.14.178/DWWebClient/IntegrationViewer.aspx?DWSubSession=994&v=1579> (data dostępu: 10.11.2013).

³⁸ Wydanie: В.Б. Крысько, *Ильина книга. Рукопись РГАДА, Тип. 131*, Москва 2005. Nabożeństwo znajduje się w rękopisie na kartach 37^r-42^v, a w wydaniu na stronach 186-205. Warianty tekstu są tu przytoczone za serbskimi minejami świątecznymi z kolekcji A.I. Chłudowa z Państwowego Muzeum Historycznego nr 164 (z lat 1371-1385) i nr 163 z poł. XIV w.

³⁹ Został on odkryty w 70. latach ubiegłego stulecia przez Stefana Kożucharowa, który nie zwrócił jednak uwagi na połączony z nim drugi utwór słowiański, myśląc, że jest on przetłumaczony. Analiza i publikacja utworu w pośmiertnym tomie: Ст. Кожухаров, *Проблеми на старобългарската поезия*, ред. Анг. Минчева, Св. Николова, Г. Попов, т. 1, София 2004, s. 45-59.

⁴⁰ Tylko pieśń IX ma budowę 4+1.

Michała z diabłem o ciało Mojżesza (Jd 9), a w VI.1 – oprócz Daniela – wskazanie na wizję Izajasza (6,1-4).

Porównanie kanonu Konstantyna w tonie ósmym z anonimowym kanonem w tonie drugim pokazuje szereg zależności ideowych, a nawet tekstologicznych⁴¹ Obraz zbudowany przez słowiańskich hymnografów jest w pełni kanoniczny. Archanioł Michał, tak jak i pozostałe moce bezcielesne, jest w pobliżu tronu Bożej chwały, wznosząc hymn Trójcy, przyjmując od Niej światłość i moc, które następnie przekazuje wiernym. Jest więc *światłem drugim* promieniającej chwały Pańskiej, jaśniejącym i kierującym na słuszną drogę. Jest ognistym posłańcem, który nie parzy czy spopiela ludzi, lecz ich oświeca i uczy, jak należy adorować Boga. Jest wyznaczony do opieki nad ludem Bożym. Jest pomocnikiem i wspomóżycielem ludzi, uzdrawia, zwłaszcza tych, którzy znajdują się w jego *domu*. Jest obrońcą przed napaściami bezbożnych pohańców.⁴²

b) 6 września

Słowiański przekład tego oficjum w początkowym, nierozbudowanym jeszcze przez późniejsze dodatki, kształcie również znajdujemy w wydaniu Jagicia⁴³. Leżąca w południowo-zachodniej Frygii, niedaleko miejscowości Kolossy, ulokowana na stromym zboczu świątynia w Chonach, dedykowana Archaniołowi Michałowi, słynąc z uzdrowień, stanowiła wzorzec „poprawnego” chrześcijańskiego kultu anielskiego. Stąd przeniósł się on do Bitynii, gdzie istniały cudowne źródła, poświęcone Michałowi. Święto to upamiętnia uratowanie przez Michała świątyni przed zatopieniem przez pogan, co prawdopodobnie miało miejsce w IV wieku. Przyjmuje się, że na obszarze Cesarstwa uzyskało większą popularność za panowania Manuela I Komnena, a więc w drugiej połowie XII w., być może w związku z walkami o odzyskanie opанowanej przez Seldżuków Frygii⁴⁴.

⁴¹ А.М Пентковский, *К истории славянского богослужения...*, dz. cyt., s. 409-411.

⁴² Na powiązania kultu Archaniola Michała z ideologią pierwszego Carstwa Bułgarskiego zwraca uwagę D. Czesmedżijew: Д. Чешмеджиев, *Към въпроса за култа на св. Архангел Михаил в средновековна България*, [w:] *Palaeobulgarica*, XX/1996, 1, s. 52-61. Zob. też T. Суботин-Голубовић, *Култ арханђела Михаила у средњовековној Србији*, [w:] *Култ светих на Балкану*, II, уред. Н. Тасић, М. Детелић, (=Лицеум 7), Крагујевац 2002, s. 9-24.

⁴³ И.В. Ягич, *Служебныя минеи...*, dz. cyt., s. 48-60.

⁴⁴ Л. Мирковић, *Хеортологија или историјски развитак и богослужење празника Православне источне цркве*, Београд 1961, s. 77-80.

Nabożeństwo na ten dzień jest krótkie, typu studyjskiego, część hymnów pokrywa się z oficjum listopadowym, w tym wszystkie hymny wieczorne i większość stichir porannych. Kanon na jutrzni jest autorstwa Józefa Hymnografa, Sycylijczyka, powstał więc około połowy IX wieku. Jest on w całości poświęcony Michałowi, inne moce anielskie są wspomniane jako jego podwładni. Mówi się o nim jako zwierciadle blasku i intelektu boskiego, jako o wodzu chórów wyśpiewujących Pana i walczących ze złem (Złym), dbającym o ludzi, o ich zbawienie. Jest on opoką wiernych, przewodnikiem i ratownikiem. Wymienia się najważniejsze fakty biblijne: wskazywanie drogi Izraelowi podczas wyjścia z Egiptu, ukazanie się Jozuemu, pomoc militarna Żydom. Jest też połączenie wizji Ezechiela znad rzeki Chobar z wizją Daniela nad Tygrysem (VII.1), przeto tutaj, jak i w innych nielicznych miejscach pojawia się obok Michała Gabriel.

W kanonie Józefa nie znajdujemy żadnej aluzji do wydarzeń z zatapianą świątynią w Chonach i dzielnym jej stróżem Archipem. W dwóch troparionach (V.3; IX.1) wspomina się uzdrowienia w świątyni poświęconej jemu, może się to odnosić do dowolnej świątyni Michałowej, a tych nie brakowało. Jedynie *svĕtilen* po kanonie przywołuje w sposób bardzo ogólnikowy tamto wydarzenie:

Jak dawniej, Arcystrategu chwały, wpuściłeś / [w rozpadlinę] nierządny nurt rwącej rzeki, / tak i teraz, o Archaniele, zniwecz / pychę bezbożną i okrutność demonów, / abyśmy mogli, tak jak należy, / godnie cię w pieśniach wysławiać.

M. Skowronek omawia i publikuje inny wariant, luźno związany z samym świętem, zachowany w rękopisie z monasteru Zograf nr Ie7, k. 12^v-15^r, z połowy XIII w.⁴⁵ W pieśniach kanonu znajdujemy od trzech do pięciu troparionów. Oprócz stałych biblijnych obrazów mówi się także o wyzwoleniu z więzienia Piotra (V.2). Więcej uwagi twórca poświęca Gabrielowi niż Michałowi.

Gabriel (26 marca i 13 lipca)

Archanioł Gabriel występuje w Piśmie Świętym kilkakrotnie – w ST wyjaśniał Danielowi objawienie i ogłaszał prorocstwo (Dn 8,15n; 9,21n), a w NT

⁴⁵ M. Skowronek, „Świat cały ma Cię za obrońcę”..., dz. cyt., s. 111, 205-208.

jest zwiastunem narodzin Jana (Łk 1,5-25) i Pana Jezusa (Łk 1, 26-38). Tradycja przypisuje mu jednak szereg innych czynów: to on odkrył Mojżeszowi całe dzieje stworzenia i podyktował Księgę Rodzaju, on zwiastował Joachimowi i Annie narodziny Maryi, towarzyszył Maryi w świątyni, wyjaśniał Józefowi tajemnicę Narodzin, ostrzegał przed Herodem i wreszcie kazał wracać z Egiptu (Mt 1,20-21.24; 2,13.19), mówił do pasterzy (Łk 2,8-11), poinformował Matkę Boską o nadchodzącej śmierci, on pocieszał Pana Jezusa w Getsemani (Łk 22,43) i ogłosił miroforom radosną wieść o Zmartwychwstaniu Pana (Mk 16,5-7).

Święto 26 marca, wprowadzone nie wcześniej niż w VII w., jest typu synaksy, święta towarzyszącego obchodom Zwiastowania. Teksty hymnograficzne dnia mają charakter uzupełniający, pierwszy kanon na jutrzni, autorstwa św. Teofana Graptosa, jest, tak samo jak kanon na święto Zwiastowania, niemal w całości (poza ostatnimi dwiema pieśniami) dialogiem Maryi z Gabrielem, akcentującym wahanie i niepewność Maryi, która ulega wszechstronnej, także biblijnej, argumentacji Archanioła. Drugi kanon, Józefa Hymnografa, poświęcony jest samemu Gabrielowi, ma dość duży stopień ogólności – mówi o nim jako o naczelników niebieskich chórów, jako opiekunie i wstawienniku, chroniącym ludzi od nieszczęść i kłopotów diabelskich, wskazuje na jego ognistą postać i niezwykłą urodę, na związek jego blasku z wieczystym pierwotnym Źródłem Światłości. Kieruje się do niego prośbę, by zniweczył zamysły bezbożnych, umocnił wiarę prawosławną, uciszył waśnie i spory wewnątrz Kościoła (VI.3; IX.3; na chwał.).

Święto Gabrielowi na 13 lipca jest najpewniej związane z poświęceniem w IX wieku którejś świątyni ku jego czci w Konstantynopolu (por. VII.2), chociaż niektórzy łączą je z objawieniem przez Gabriela na Athosie modlitwy *Достойно есть* (IX w., zob. święto Ikony 11 VI). Oficjum w zasadzie powtarza kanon św. Józefa z 26 marca, z tym, że łączy go z kanonem oktoicha i służbą ku czci św. Stefana Sabaity (stichiry Archaniołowi są nie na „chwalite”, lecz na „Gospodi vozzvach”). Materiał biblijny ogranicza się zasadniczo do obu zwiastowań z Ewangelii Łukasza, a motywy z Tradycji, znane z apokryfów i homiletyki, praktycznie nie występują.

4. Nabożeństwa posług i prywatne (paraklisy)

Mamy tu na myśli nabożeństwa, wykonywane okazjonalnie, najczęściej błagalne i dziękczynne. Najczęstszym typem tych nabożeństw są *molebny*, zwane też *paraklisami*. Nazwa bierze się z greckiego określenia *kanōn paraklētikos*. Do literatury bizantyńskiej i słowiańskiej wchodzi zasadniczo w XIV wieku i wchodzi jako dodatek do psalterzy, do zbiorów kanonów czy modlitw. Strukturalnie są wzorowane na nabożeństwie porannym (jutrzni), stanowiąc kompilację różnego materiału hymnograficznego, czasem stworzonego na potrzeby tego nabożeństwa⁴⁶.

W XIV w. na Bałkanach jako jeden z kilkunastu przedstawicieli tego nowego gatunku liturgicznego powstał też *Kanon proszący do Michała i Gabriela*. Jego autorem jest nieznany bliżej Symeon, który zostawił swe imię w akrostychu: *Niegodnego Symeona płacz*⁴⁷.

Kanon jest napisany na ton szósty, tradycyjnie składa się z ośmiu (I, III-IX) ód, w każdej po 3 tropariony i hymn maryjny. W kilku strofach autor zwraca się także do arch. Gabriela (IV.2; VIII.3) i innych mocy – są one *ogniowymi wojami, służebnymi duchami, płomiennymi umysłami* (IV.3), *dobrymi sternnikami*, kierującymi ku przystani woli Bożej (VII.2), *światlistymi orędownikami Królestwa Chrystusowego* (katawasija po IX). Głównym adresem proszącego kanonu jest jednak arch. Michał, za Proroctwem Daniela nazwany *księciem*, posłanym przez Boga (I.1)

Michał w utworze Symeona posiada wszystkie znane już z innych utworów cechy: wychwala Trójcę Świętą, lśni jak słońce, jak błyskawica spopiela wszystkich widzialnych i niewidzialnych wrogów, niszczy złe zamiary nieprzyjaciół, pomaga wiernym w nieszczęściach, chorobach, oręduje przed Bogiem, otacza opieką swoich skrzydeł, prowadzi do spokojnej przystani, obiecuje wstawiennictwo na Sądzie Ostatecznym. Z motywów biblijnych znajdujemy w kanonie objawienie się Michała Jezusowi synowi Nuna (V.3),

⁴⁶ Р. Койчева, *Параклис – молебен канон*, [w:] *Старобългарска литература – енциклопедичен речник*, Съст. Д. Петканова, Второ преработено и допълнено изд., Велико Търново 2003, s. 351.

⁴⁷ Ten utwór odkrył również S. Kożucharow w rękopisie z Biblioteki Narodowej w Sofii sygn. 996, informację o nim publikując w 1986 r., zob. Ст. Кожухаров, *Проблеми...*, dz. cyt., s. 172-178. Rękopis jest z XVI w. i pochodzi z ziem mołdawskich, a może z południowo-wschodnich krańców dawnej Rzeczypospolitej.

prowadzenie w postaci słupa ognistego wychodzących z Egiptu Żydów (VI.1, por. Wj 14,19.24) i ugaszenie/ochłodzenie pieca babilońskiego (VIII.2).

O, świetliści orędownicy Królestwa Chrystusowego!/ Swoją wszechwładną i wszechmocną prawicą/ zwyciężajcie tych, co nad nami odnoszą zwycięstwa./ Stańcie przed tymi, co pogrążeni w smutkach,/ od grzechów uwalniając waszych czcicieli,/bo wy wszystko możecie, cokolwiek zechcecie⁴⁸.

Nasz pobieżny i wcale niepełny przegląd cerkiewnosłowiańskich utworów hymnograficznych o tematyce angelologicznej zakończmy przywołaniem dzieła, przypisywanego carowi Iwanowi IV Groźnemu, który miałby się ukrywać pod pseudonimem Parfienij Urod(1)iwij⁴⁹. Utożsamienie cara z autorem kanonu jest dziś coraz powszechniej poddawane w wątpliwość⁵⁰. Utwór w zamiśle autora jest przeznaczony do codziennego odmawiania jako refleksja nad przemijalnością życia i swoiste *memento mori*. Kanon w żałobnym tonie szóstym składa się z ośmiu pieśni po trzy tropary i bogorodicznym w każdej, po pieśni VI jest kondak w tonie piątym, na zakończenie po Ojczy nasz – tropar, również w tonie piątym. Utrzymany w poetyce funebralnej utwór zawiera szereg próśb o dobrą śmierć, o łagodne przyjście Anioła po duszę, wzywa współbraci i bliskich do modlitw o łaskawość kierowanych do anioła. Cieszy się on sporą popularnością paraliturgiczną od momentu powstania w drugiej połowie XVI w. do dziś, także w kręgach staroobrzędowych.

Summary

The work presents survey of Church Slavonic hymnographic compositions dedicated to Angels. All basic liturgical cycles in which the angelologic subject matter is brought up have been reviewed – especially weekly liturgical cycle (Mondays) and the yearly one (8 XI, 6 IX, 26 III, 13 VII). Aside from texts used currently in Slavonic local Orthodox Churches and translated

⁴⁸ Катавасија по IX пејсни канону.

⁴⁹ Канун Ангелу Грознаму, и воеводе, и хранителю веѣх человекъ, от Вседержителя Бога посланному по вся душа человеческая. Ты же, человекѣ, не забывай часа смертнаго: пой по вся дни канун сей. Творение уродиваго Парфения: <http://www.pushkinskijdom.ru/Default.aspx?tabid=9125> (data dostępu: 10.11. 2013).

⁵⁰ Н. Марчалис, *Люторъ иже лютъ. Прение о вере царя Ивана Грозного с пастором Рокитой*, Москва 2009, s. 164-178.

from the Greek language, there are presented here compositions dedicated to Archangels written by Slavonic authors (Anonym, Clement of Ochrid and Constantine of Preslav of ninth/tenth century, Simeon of fourteenth century).